BIULETYN UNIEJOWSKI

Tom 4 2015

Tomasz FIGLUS*

ROZWÓJ UKŁADU RURALISTYCZNEGO SPYCIMIERZA NA TLE DZIEJÓW OSADNICTWA W ŚWIETLE BADAŃ GEOGRAFICZNO-HISTORYCZNYCH I ARCHEOLOGICZNYCH

Zarys treści: Artykuł prezentuje wyniki badań poświęconych rozwojowi układu przestrzennego Spycimierza na przestrzeni dziejów. Analiza geograficzno-historyczna objęła zagadnienie genezy i zmian morfologicznych wsi, uwzględniając dzieje osadnictwa na badanym obszarze. W tym kontekście wykorzystano wybrane źródła dokumentowe, opisowe oraz mapy historyczne. Uzyskane rezultaty skonfrontowano z dotychczasowymi wynikami badań archeologicznych. Wieś powstała prawdopodobnie w XI w. w pobliżu zlokalizowanego w zakolu rzecznym grodu pierścieniowego, który w XIV w. został przekształcony w gród typu stożkowego. Wyróżniono kilka faz rozwoju wsi, uwzględniając sekwencję powstawania i rozprzestrzeniania się siedlisk i rozłogów w średniowieczu, czasach nowożytnych aż do współczesności. Dzisiejszy Spycimierz przyjmuje formę wsi wielodrogowej z nieregularną strukturą zabudowy i skomplikowanym rozkładem działek. Jest to unikalny relikt osadnictwa z czasów wczesnofeudalnych, który stanowi cenny element krajobrazu kulturowego wsi w centralnej Polsce.

Słowa kluczowe: wieś, osadnictwo, morfogeneza, układ przestrzenny, Spycimierz

WPROWADZENIE

Spycimierz zlokalizowany jest w odległości ok. 5 km na południowy zachód od miasta Uniejów, na obszarze województwa łódzkiego. Mimo że współcześnie jest miejscowością o niskiej randze w hierarchii sieci osadniczej, pierwotnie stanowił istotny ośrodek polityczno-administracyjny. Jest to wieś o wyjątkowo długiej metryce historycznej i bogatych tradycjach kulturowych. Wieś przez wieki położona była z dala od głównych centrów życia gospodarczego i w związku z długotrwałą stagnacją zachowała swój unikatowy układ ruralistyczny. Z punktu widzenia organizacji przestrzennej Spycimierz reprezentuje bowiem niezwykle cenny i jednocześnie rzadko spotykany w skali wewnątrzregionalnej układ wsi wielodrogowej, nieregularnej, rozwijającej się bezplanowo w wyniku chaotycznej akcji osadniczej[1].

* Tomasz Figlus, dr, adiunkt, Zakład Geografii Historycznej i Dziedzictwa Kulturowego, Wydział Nauk Geograficznych, Uniwersytet Łódzki, 90–142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31.

[1] T. Figlus, *Morfogeneza wsi na obszarze Polski Środkowej*, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. M. Kuleszy, Łódź 2013, s. 142–144, mpis w Bibliotece Uniwersytetu Łódzkiego;

W polskiej geohistoriografii mało jest opracowań odnoszących się do kwestii morfogenezy i przemian rozplanowania pojedynczych jednostek osadniczych. Brakuje również wyraźnie opracowań historyczno-ruralistycznych, które ukierunkowane są na inwentaryzację zabytkowych struktur przestrzennych osadnictwa wiejskiego[2]. Spycimierz z punkt widzenia swej unikatowej struktury przestrzennej z całą pewnością zasługuje na prawną ochronę konserwatorską. Z tego względu konieczne jest wykonanie studium poświęconego kompleksowej analizie cech morfologicznych i ich zmienności w ujęciu historycznym. Zagadnienie genezy badanej wsi było do tej pory uwzględniane na marginesie ogólnych opracowań, głównie mediewistycznych, odnoszących się do dziejów osadnictwa na obszarze ziemi łęczyckiej i sieradzkiej, przede wszystkim autorstwa S. Zajączkowskiego[3]. Wiele kwestii wymaga zatem uszczegółowienia opartego na kwerendzie źródeł historycznych, szczególnie w aspekcie czasów nowożytnych. Wykorzystane zostały w tym celu liczne źródła dokumentowe i opisowe, w tym materiały kronikarskie, skarbowo-podatkowe oraz wizytacje kościelne. W zakresie badań morfogenetycznych dysponujemy przede wszystkim wynikami, prowadzonych przez A. Nadolskiego i T. Poklewskiego, badań archeologicznych weryfikujących wcześniejsze ustalenia, które w swej istocie odnoszą się do epoki średniowiecznej. Do badań tych wielokrotnie później nawiązywano w szerszym kontekście przestrzennym, akcentującym znaczenie kasztelanii spycimierskiej we wczesnopiastowskiej organizacji administracyjnej państwa polskiego[4]. Konieczne staje się natomiast uzupełnienie stanu wiedzy na ten temat w stosunku do późniejszych okresów historycznych. Prześledzenie zmian rozplanowania wsi możliwe było dzięki wykorzystaniu źródeł kartograficznych pozyskanych w wyniku kwerendy w Archiwum Głównym Akt Dawnych (dalej: AGAD), głównie w postaci rękopiśmiennych planów z XIX w. oraz historycznych map topograficznych. Pierwsze próby rekonstrukcji

H. Szulc, *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, „Prace Geograficzne", nr 163, Warszawa 1995, s. 37.

[2] Por. S. Arnold, *Geografia historyczna Polski*, Warszawa 1951; J. Tyszkiewicz, *Geografia historyczna. Zarys problematyki*, Warszawa 2014.

[3] S. Zajączkowski, *Uwagi nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej (do przełomu XI i XII w.)*, „Rocznik Łódzki", t. 9, 1964, s. 165–199; tenże, *Studia nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w XII–XIV w. Uwagi i spostrzeżenia*, „Studia z Dziejów Osadnictwa", t. IV, 1966, s. 5–85.

[4] J. Kamińska, *Grody Polski środkowej w organizacji wczesnopaństwowej*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi", Ser. Archeologiczna, nr 18, 1971, s. 41–75; A. Chmielowska, *Osadnictwo w Polsce środkowej w okresie od połowy X do połowy XIII w.*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego w Łodzi", Ser. Archeologiczna, nr 22, 1975, s. 331–371; taż, *Badania nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym i jego wiejskim zapleczem na obszarze Polski Środkowej*. „Acta Universitatis Lodziensis", Nauki Humanistyczno-Społeczne, Ser. 1, z. 36, 1979, s. 35–50; J. Sikora, *Polska Centralna we wczesnym średniowieczu w świetle badań archeologicznych i osadniczych*, „Slavia Antiqua", t. XLVIII, 2007, s. 121–159; tenże, *Ziemie centralnej Polski we wczesnym średniowieczu. Studium archeologiczno-osadnicze*, Łódź 2009.

rozwoju układu ruralistycznego wykonano w pracy poświęconej całościowo problematyce morfogenetycznej wsi na obszarze gminy Uniejów[5]. Stanowiło to dla autora inspirację do dalszych studiów mikroregionalnych. Niniejsze opracowanie ma zatem na celu rozwinięcie podjętych wcześniej problemów badawczych, przy zastosowaniu metod geografii historycznej osadnictwa w konfrontacji z dotychczasowymi ustaleniami archeologicznymi na temat Spycimierza.

WYBRANE ZAGADNIENIA DZIEJÓW OSADNICTWA

Z punktu widzenia analizy cech morfologicznych wsi, niezwykle istotne jest powiązanie rozwoju organizacji przestrzennej z dziejami osadnictwa. Rekonstrukcja taka winna obejmować próbę ustalenia genezy osady oraz uwarunkowań jej funkcjonowania w sferze politycznej, gospodarczej i społeczno-kulturowej. Istotne jest bowiem poznanie determinant, które ze względu na swe implikacje przestrzenne odzwierciedlają się w krajobrazie kulturowym, dając tym samym asumpt do zbadania jego zmienności w czasie.

W celu ustalenia genezy wsi konieczne jest jednoczesne wykorzystanie historycznych źródeł pisanych oraz wyników badań archeologicznych. Spycimierz stosunkowo od dawna leżał w kręgu zainteresowań naukowych środowisk archeologicznych. Pierwsze badania powierzchniowe prowadzono na obszarze zidentyfikowanego tutaj grodziska wczesnośredniowiecznego już w okresie międzywojennym pod kierunkiem R. Jakimowicza (1923 r.) i J. Skoińskiego (1935 r.)[6]. W 1949 r. powierzchniowe badania na tym obszarze kontynuowała J. Kamińska, która w bezpośrednim sąsiedztwie grodziska dokonała odkrycia licznych znalezisk w postaci ceramiki z ornamentem linii falistej lub wyciskanej grzebieniem o odcieniu szarożółtym, datowanej na III okres wczesnośredniowieczny[7]. W latach 1962–1963 prowadzono wielkoprzestrzenne badania archeologiczne, w tym wykopaliskowe, obejmujące teren samego Spycimierza[8], kontynuowane w następnych latach w obrębie jego zaplecza, tworzącego niegdyś oddzielną włość grodową, m.in. w Człopach, Wieścicach i Ewinowie[9]. Badania zespołowe pozwoliły

---

[5] T. Figlus, *Zróżnicowanie morfogenetyczne wsi na obszarze gminy Uniejów*, „Biuletyn Uniejowski", t. 3, 2014, s. 85–110.

[6] R. Jakimowicz, *Sprawozdanie z działalności Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych Okręgu Warszawskiego za rok 1923*, „Wiadomości Archeologiczne", t. IX, 1925, z. 3–4, s. 329; J. Skoiński, *Spicimierz. Gród i kasztelanja. Szkic historyczny*, Łódź 1936.

[7] J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, „Acta Archeologica Universitatis Lodziensis", nr 2, 1953, s. 108–110.

[8] A. Nadolski, *Spicymierz nad Wartą: średniowieczny zespół osadniczy*, „Archeologia Polski", t. X, z. 2, 1966, s. 701–712.

[9] A. Nowakowski, J. Wieczorek, *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na osadzie wczesnośredniowiecznej w Wieścicach, pow. Poddębice, w 1964 roku*, „Sprawozdania Archeologiczne", t. XIX, 1967, s. 205–208; M. Głosek, *Badania na grodzisku w Smulsku i osadzie w Boleszczynie,*

wówczas nie tylko na dokładniejsze zbadanie samego grodziska, ale również towarzyszącej mu osady otwartej, gdzie zidentyfikowano pozostałości osadnictwa (w tym przedmioty użytkowe oraz ślady orki sięgające co najmniej XI w.). Wcześniejsze chronologicznie pozostałości osadnictwa, sięgające VIII w., wykryto natomiast w tzw. Dębowych Górkach, zlokalizowanych w kierunku północnym od dzisiejszej wsi. Prowadzone niemal synchronicznie badania archeologiczne dały podstawę do stwierdzenia, że rejon Spycimierza stanowił ośrodek rozwoju już osadnictwa prehistorycznego. Otóż z lat 3300–2500 p.n.e. odnaleziono w sąsiedztwie wsi ułamki naczyń kultury pucharów lejkowatych. Z okresu halsztackiego (wczesna epoka żelaza) rozpoznano cmentarzysko kultury łużyckiej. Zidentyfikowano również 272 groby popielnicowe i 11 jamowych datowanych od drugiej połowy II po IV w. n.e., a zatem związanych z kulturą przeworską. Rozwojowi osadnictwa w okresie wpływów rzymskich, na suchych kępach, w południowo-zachodnim rejonie Spycimierza, sprzyjało wówczas położenie osady w pobliżu tzw. szlaku bursztynowego[10]. Co ciekawe, mimo nieciągłości chronologicznej, późniejsze badania potwierdziły zbieżność lokalizacyjną osadnictwa wczesnośredniowiecznego w stosunku do osadnictwa sprzed wędrówki ludów, ze względu na panujące wówczas warunki środowiskowe, o czym w dalszej części rozważań.

Przejdźmy teraz do kwestii ustalenia metryki historycznej wsi w świetle zachowanego materiału źródłowego. Starsze opracowania na temat historii osadnictwa na obszarze ziemi łęczyckiej i sieradzkiej wskazywały, jako podstawę źródłową do określenia pierwszych wzmianek na temat wielu osad centralnej Polski, dokument wystawiony rzekomo przez Bolesława Śmiałego na rzecz klasztoru benedyktynów w Mogilnie w 1065 r.[11] Wśród wymienianych tam miejscowości odnaleźć można również nazwę *Zbutymir* lub *Sbuczimir*, od którego klasztor pobierał 7 grzywien, a więc tyle samo co z Rozprzy, podczas gdy Łęczyca dawała 10, Wolbórz 4, a Żarnów 2,5 grzywny[12]. Zapiska ta świadczy o dość dużym znaczeniu i potencjale ekonomicznym wsi w omawianym okresie. Późniejsze badania, w tym przeprowadzona przez historyków krytyka zewnętrzna i wewnętrzna,

pow. Turek, „Sprawozdania Archeologiczne", t. XXI, 1969, s. 197–202; T. Poklewski, *Próba archeologiczna rekonstrukcji włości średniowiecznej Spicymierz nad Wartą*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", R. 19, nr 3, 1971, s. 437–446.

[10] W. Różańska, *Cmentarzysko łużyckie z młodszego okresu halsztackiego w Spicimierzu, pow. Turek*, „Materiały Starożytne", t. IV, 1958, s. 145–156; A. Kietlińska, T. Dąbrowska, *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich we wsi Spicimierz, pow. Turek*, „Materiały Starożytne", t. IX, 1963, s. 143–252.

[11] K. Potkański, *O założeniu i uposażeniu klasztoru w Mogilnie*, [w:] *Pisma pośmiertne Karola Potkańskiego*, t. II, wstęp i opracowanie F. Bujak, Kraków 1924, s. 166–208; S. Arnold, *Początki biskupstwa płockiego w świetle falsyfikatów mogileńskich*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego w Płocku", t. I, 1929, s. 3–24; por. S. Zajączkowski, *Sprawa pierwszego zapisu (w świetle badań nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej)*, „Rocznik Łódzki", t. VII, 1963, s. 103–132.

[12] *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. I, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1877 (dalej: KDW), nr 3.

jednoznacznie pozwoliła określić omawiany dokument jako antydatowany falsyfikat. W rzeczywistości powstał on, jak się przypuszcza, dopiero w połowie XII w. (ok. 1155 r.)[13]. Tradycja utrwalona przez B. Paprockiego, powołującego się na *privilegia dawne*, utrzymuje jednak, że osadzie położonej obok grodu dał początek niejaki Spycimir[14], protoplasta rodu Lelewitów, który w czasach Władysława Hermana miał ją nadać arcybiskupom gnieźnieńskim[15]. Informacji tych nie sposób jednak zweryfikować w świetle dostępnego współcześnie materiału źródłowego. Pierwsze bardziej wiarygodne wzmianki na temat badanej wsi pochodzą natomiast z początku XII w. za sprawą burzliwych wydarzeń relacjonowanych w kronice autorstwa Galla Anonima. Otóż książę Bolesław Krzywousty w trakcie wojny domowej, prawdopodobnie w 1106/1107 r., uwięził w Spycimierzu arcybiskupa gnieźnieńskiego Marcina – stronnika swego przyrodniego brata Zbigniewa[16]. Zaledwie rok później wspomniany abp Marcin został zaskoczony w trakcie spowiedzi *in ecclesia sua* przez najazd Pomorzan, którzy splądrowali świątynię i spustoszyli osadę[17]. Wiemy zatem, że w tym czasie w Spycimierzu istniał już drewniany kościół parafialny. Do końca XIII w. należał on do archidiakonatu uniejowskiego. Po jego podziale przez arcybiskupa Jakuba Świnkę na trzy części, wieś znalazła się w obrębie archidiakonatu uniejowskiego. Kolejna wzmianka, tym razem dokumentowa a nie opisowa na temat Spycimierza pochodzi z 1136 r. w związku z ogłoszeniem tzw. Bulli gnieźnieńskiej, potwierdzającej uposażenie arcybiskupie[18]. Osada wzmiankowana jest jako jedna z kasztelanii (*castellum*) obok m.in. Łęczycy, Sieradza, Wolborza czy Rozprzy. W dokumencie wymieniono również 11 wsi zlokalizowanych *circa Spitimir*[19]. Pobierano z nich wówczas dziesięcinę ze zboża, miodu, żelaza, skór, opłat sądowych, dochodów z karczem

---

[13] J. Płocha, *Najdawniejsze dzieje opactwa benedyktynów w Mogilnie*, Wrocław 1969, s. 160–168; G. Labuda, *Początki klasztoru w świetle źródeł pisanych*, [w:] *Materiały sprawozdawcze z badań zespołu pobenedyktyńskiego w Mogilnie*, „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków", ser. B, t. 52, 1978, z. 1, s. 32–35; B. Kürbisówna, *Najstarsze dokumenty opactwa benedyktynów w Mogilnie (XI–XII w.)*, „Studia Źródłoznawcze", t. 13, 1968, s. 27–61.

[14] Spycimir, Spyćmier, Spyćmir, Spyćmierz – staropolskie imię męskie, złożone z członu Spyci- („nadaremnie") oraz członu -mir („pokój, spokój, dobro"), zdrobniale – Spytko. Pisownia z kończowym -rz prawdopodobnie jest zapisem imienia zdrobniałego, uformowanego przy użyciu przyrostka -jь, pod wpływem którego wygłosowe -r przeszło w –rz, zob. M. Malcówna, *Staropolskie imiona dwuczłonowe męskie z przyrostkami zdrabniającymi*, „Onomastica", R. VII, 1961, s. 281–289.

[15] *Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r.p. 1584*, wyd. K.J. Turowski, Kraków 1858, s. 480.

[16] Gall Anonim, *Cronica et gesta ducum sive principium Polonorum*, wyd. K. Maleczyński, Kraków 1952 (dalej: *Cronica*), II, 38, s. 108.

[17] *Cronica*, II, 43, s. 113–114.

[18] KDW, t. 1, nr 7; *Najstarsze papieskie bulle protekcyjne dla biskupstw polskich*, cz. 1, *Bulla gnieźnieńska z 1336 r.*, wyd. O. Łaszczyńska, Poznań 1947, s. 15.

[19] Janowice (późn. Jankowice), Tądów, Smulsko, Przykona, Turkowice, Turek, Uniejów, Charchów, Klonów, Gażowo (późn. Kaszew), Miłostowice (zaginione).

i targów. Począwszy od 1228 r.[20] do 1793 r. dysponujemy pełną listą 52 kasztelanów spycimierskich, pamiętając, że w czasach nowożytnych tytuł ten związany był z pełnieniem urzędu senatorskiego[21].

Z punktu widzenia kształtowania się rozwoju układu ruralistycznego Spycimierza istotne wydają się uchwytne w późniejszych źródłach wydarzenia historyczne, w tym zmiany przynależności własnościowej osady. W 1331 r. gród i związana z nim osada padła ofiarą najazdu ze strony Krzyżaków, którzy niemal doszczętnie spalili Spycimierz. Z zapisek pochodzących z 1339 r. dowiadujemy się, że w trakcie odbywającego się wówczas procesu, wieś była w posiadaniu kasztelana, a później wojewody łęczyckiego Pawła Ogona[22]. Taki stan nie mógł jednak trwać długo, gdyż w 1347 r. doszło do istotnej w skutkach zamiany dóbr. Mianowicie król Kazimierz Wielki przekazał arcybiskupowi gnieźnieńskiemu Jarosławowi Bogorii Skotnickiemu *hereditates nostras, videlicet Spicimirz cum castro et Weiscicze* (Wieścicie) w zamian za Przedecz, Żarowo i Monice[23]. Po zakończeniu sporu ze spadkobiercami Pawła Ogona, którzy w zamian za 60 grzywien zrzekli się swoich praw majątkowych, Spycimierz ostatecznie znalazł się w dobrach kościelnych[24]. Potwierdza to dokument królewski wydany w 1357 r., w którym zatwierdza się posiadłości arcybiskupie. Stan taki zachował się już do końca okresu przedrozbiorowego. Co ciekawe, we wspomnianym dokumencie pojawia się zapiska na temat zatwierdzenia poboru cła, określająca Spycimierz mianem *oppidum, in terra Syradie, ex alia parte fluvii Warte*[25]. Prawdopodobnie jest to jednak pomyłka lub efekt hipotetycznych starań lokacyjnych. Badana wieś wykazywała bowiem wszelkie predyspozycje do lokacji miejskiej. Zlokalizowana była na ważnym szlaku handlowym, prowadzącym z Moraw przez Sieradz, Uniejów, Łęczycę w kierunku Pomorza Gdańskiego. Zlokalizowana była tu ponadto komora celna na przeprawie przez Wartę i odbywały się targi. Niestety, stopniowy upadek grodu zaprzepaścił szansę kariery miejskiej Spycimierza. Zaniechanie decyzji w sprawie ewentualnej zmiany statusu wsi związane było ponadto z bliskością miasta Uniejów, lokowanego już w 1290 r.[26], który

[20] Jako świadek na dokumencie Pakosława, wojewody sandomierskiego, dla klasztoru mogilskiego: S. Zajączkowski i S.M. Zajączkowski, *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. 2, Łódź 1970, s. 112.

[21] W niektórych opracowaniach można dopatrzeć się dodatkowo wzmianki pochodzącej już z 1225 r. na temat Dzierżykraja, pełniącego jakoby funkcję kasztelańską, por. A. Szymczakowa, A. Gąsiorowski (red.), *Urzędnicy łęczyccy, sieradzcy i wieluńscy XIII–XV wieku. Spisy*, oprac. J. Bieniak, Wrocław 1985; A. Gąsiorowski (red.), *Urzędnicy łęczyccy, sieradzcy i wieluńscy XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Opaliński, H. Żerek-Kleszcz, Kórnik 1993.

[22] *Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum*, t. I, Poznań 1890, s. 176–182, 224–225.

[23] KDW, t. II, nr 1257, zob. J. Warężak, *Rozwój uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w średniowieczu z uwzględnieniem stosunków gospodarczych w XIV i XV w.*, Lwów 1929, s. 51–53.

[24] KDW, t. II, nr 1272, 1273.

[25] KDW, t. II, nr 1354.

[26] *Visitationes bonorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis saeculi XVI*, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920 (dalej: VG), s. 232–233.

szybko stał się istotnym ośrodkiem klucza majątkowego. Wykształcił się tam nie tylko wyraźny układ urbanistyczny, ale powstał również gotycki zamek spełniający funkcję ważnej siedziby arcybiskupów gnieźnieńskich.

Zgodnie z decyzją arcybiskupa Zbigniewa Oleśnickiego w 1491 r. parafia spycimierska pw. Św. Krzyża, obejmująca oprócz badanej wsi także Człopy i folwark Zieleń, weszła w skład uposażenia kolegium mansjonarzy, ufundowanego przez niego przy kolegiacie uniejowskiej. Na podstawie księgi uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego opracowanej przez prymasa Jana Łaskiego na początku XVI w. odnotowano na gruntach kościelnych *de novo fundatis et erectis* jednego kmiecia płacącego pół grzywny czynszu oraz naturalia (jaja, koguty, drewno, chmiel) oraz trzech rybaków mieszkających w pobliżu młyna Golen, płacących po 16 groszy czynszu na rzecz kolegium mansjonarzy. Dziesięciny dawały plebanom tylko łany folwarczne, kmiece zaś arcybiskupom[27]. W odniesieniu do początku epoki nowożytnej dysponujemy szczegółowym opisem wsi oraz powinności feudalnych w świetle wizytacji dóbr z 1512 r. Spycimierz obejmował wtedy siedem łanów ziemi, z czego cztery były zasiedlone. Z każdego łana uiszczano 22 grosze czynszu rocznie i dwa korce owsa jako „rzepnego". Wzmiankowano w tym czasie również dwóch zagrodników. Wizytacja ujęła ponadto 14 rybaków, zajmujących niewielkie nadziały gruntów, zobowiązanych do płacenia jednego grosza z roli jako „rosznego" oraz trzech korców chmielu z zagrody[28]. Informacji na temat Spycimierza w okresie nowożytnym dostarczają także źródła skarbowe. W świetle rejestrów poborowych z lat 1552–1553 w omawianej wsi odnotowano sześciu osadników gospodarujących na sześciu łanach ziemi. W parafii spycimierskiej znajdował się także młyn Malczewski o dwóch kołach oraz osada karczmarska[29]. Z opisu powizytacyjnego w 1712 r. dowiadujemy się, że do uposażenia parafii należały w obrębie wsi rola zwana Radzimkowską, ponadto 2 ogrody nad Wartą, zwane Grabiaszowski i Myszkowski, oraz cztery łąki: na Książkach, Bakalarska, Radzimkowska i Myszkowska. W 1728 r. parafia spycimierska liczyła ok. 200 wiernych. Ze względu na fatalny stan zachowania świątyni, w latach 1780–1784 zbudowano nowy budynek kościoła[30]. W tym okresie, w świetle taryfy podymnego z 1775 r., w Spycimierzu zarejestrowano 30 budynków mieszkalnych[31].

---

[27] J. Łaski, *Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, wyd. J. Łukowski, t. 1, Gniezno 1880, s. 340, 355–356.

[28] VG, s. 238–239.

[29] *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym opisana przez Adolfa Pawińskiego*, t. 2, *Wielkopolska*, [w:] Źródła Dziejowe, t. 13, Warszawa 1883, s. 232.

[30] T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, J. Szymczak, *Uniejowskie strony. Karty z przeszłości odległej, nieznanej i bliskiej gminy Uniejów*, Łódź–Uniejów 2008, s. 132–133.

[31] *Polen, oder Verzeichniß aller adlichen, geistlichen und königlichen Oerter in Polen, nach den Woiwodschaften und Districten, und mit Bemerkung der Anzahl der Rauchfänge in jedem Orte*, „Magazin für die neue Historie und Geographie", wyd. A.F. Büsching, Bd. 22, 1788, s. 95.

W 1793 r. w wyniku II rozbioru Polski, Spycimierz, podobnie jak cały klucz uniejowski dóbr arcybiskupich znalazł się pod zaborem pruskim. W wyniku sekularyzacji dóbr kościelnych w 1796 r. wieś stała się własnością rządową[32]. Na skutek postanowień kongresu wiedeńskiego z 1815 r. Spycimierz znalazł się w zaborze rosyjskim (w woj. kaliskim), Według danych z 1827 r. wieś obejmowała 50 domów zamieszkiwanych przez 434 osoby[33]. Na przełomie XVIII i XIX w. wzrósł zatem znacząco potencjał demograficzny wsi, a w ślad za tym stan liczebny zabudowy. W 1836 r. dawny uniejowski klucz majątkowy, obejmujący swym zasięgiem także Spycimierz, przejął w posiadanie, w ramach tzw. donacji paskiewiczowskiej, gen. Karol Toll, za zasługi w tłumieniu powstania listopadowego, a następnie jego spadkobierca – hr. Aleksander Toll[34]. W rękach rodziny Tollów wieś pozostała aż do zakończenia I wojny światowej. W 1864 r. przeprowadzono proces uwłaszczenia chłopów. W świetle tzw. tablic likwidacyjnych w Spycimierzu dokonano procesu regulacji gruntów, w wyniku którego nadzielono 1381 mórg i 183 pręty ziemi[35]. W 1890 r. uchwycono istnienie 71 domów, w których – wraz z osadą Malczew – zamieszkiwało 535 osób[36]. Notowany jest zatem systematyczny wzrost liczebności zabudowy skutkujący rozwojem przestrzennym wsi. W latach 30. XX w. w Spycimierzu zbudowano strażnicę Ochotniczej Straży Pożarnej. Po II wojnie światowej na miejsce zniszczonego kościoła powstała nowa, drewniana świątynia, zastąpiona w latach 1986–1992 przez obiekt murowany. Wieś kilkakrotnie była w XX w. nawiedzana przez pożary, które miały miejsce m.in. w 1937 r. oraz w 1971 r., na skutek czego spłonęły aż 64 gospodarstwa. Istotne z punktu widzenia osadnictwa były także stany ekstremalne wód Warty. Ostatnia wielka powódź miała tu miejsce w sierpniu 1939 r. Obecnie brzegi rzeki są uregulowane, zbudowany został ponadto wał przeciwpowodziowy zabezpieczający przed zniszczeniami. Współcześnie Spycimierz jest jedną z największych wsi na terenie gminy Uniejów. Zajmuje powierzchnię 613,12 ha. Według danych na dzień 31 XII 2010 r. w miejscowości zamieszkiwało 348 osób[37].

---

[32] Zob. J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793–1806. Studium historycznoprawne*, Wrocław 1957.

[33] *Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności alfabetycznie ułożona w Biórze Kommissyi Rządowey Spraw Wewnętrznych i Policyi*, t. 2, Warszawa 1827, s. 189.

[34] Zob. J. Kukulski, *Generałowie carscy i ich majątki ziemskie w Królestwie Polskim (1835–1920)*, Warszawa 2007.

[35] T. Grabarczyk, A. Kowalska-Pietrzak, J. Szymczak, *Uniejowskie strony*…, s. 134.

[36] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, wyd. B. Chlebowski, F. Sulimierski, W. Walewski, t. 11, Warszawa 1890, s. 109 (dalej: SGKP).

[37] *Plan odnowy miejscowości Spycimierz*, Załącznik do uchwały nr XXIII/117/2012 Rady Miejskiej w Uniejowie z 18 stycznia 2012 r., s. 5, Biuletyn Informacji Publicznej Urzędu Miasta w Uniejowie, http://www.uniejow.bip.net.pl/?p=document&action=save&id=1843&bar_id=865 (data dostępu: 20.04.2015).

MORFOLOGIA I ROZWÓJ UKŁADU PRZESTRZENNEGO WSI

Przeprowadzona analiza zagadnień historyczno-archeologicznych osadnictwa stanowi podstawę do dalszych rozważań na temat kształtowania się układu przestrzennego Spycimierza. Niewątpliwie zalążkiem rozwoju wsi był wczesnośredniowieczny gród, wymieniany w źródłach historycznych począwszy od XII w., nazywany współcześnie niekiedy Górką Kasztelańską. Stanowił on swoiste jądro morfogenetyczne dla badanej wsi, będąc jednocześnie głównym ośrodkiem organizacji administracyjno-gospodarczej osad otwartych zlokalizowanych w jego pobliżu. Jak wcześniej sygnalizowano, pierwsze prace rozpoznawcze w jego obrębie prowadzono już w okresie międzywojennym, a następnie kontynuowane były niedługo po zakończeniu II wojny światowej. Na podstawie tychże badań J. Kamińska uznała, że ma do czynienia z grodziskiem typu stożkowego. Zlokalizowane jest ono na Łęgu Balińskim nad Wartą, między właściwym korytem tej rzeki a łachą na terenie wyniesionym ponad okoliczne łąki, na południe od drogi prowadzącej ze Spycimierza do Uniejowa. Według J. Kamińskiej obejmowało grodzisko właściwe, otoczone fosą i wałem oraz niewielkie podgrodzie. Stożek miał kształt zbliżony do elipsy, której osie osiągały długość 60 i 40 m, a jego maksymalna wysokość nie przekraczała 4 m[38]. Badania weryfikacyjne w tym zakresie, w tym wykopaliskowe, przeprowadził w latach sześćdziesiątych ubiegłego wieku zespół archeologów pod kierunkiem A. Nadolskiego i T. Poklewskiego. Szczegółowe analizy grodziska usytuowanego w zakolu starorzecza Warty pozwoliły na uzupełnienie dotychczasowych poglądów poprzez identyfikację osady obronnej wcześniejszego pochodzenia. W świetle wykonanego przekroju (na podstawie 13 wykopów o łącznej powierzchni 188,75 m^2) udało się zidentyfikować w ujęciu stratygraficznym warstwy osadnicze, w tym sprasowane szczątki organiczne, popiół i drewno w obrębie dawnego majdanu oraz pozostałości pierwotnego wału (nasypu i konstrukcji drewnianej). Stanowiło to potwierdzenie hipotezy dotyczącej dwóch faz rozwoju grodu spycimierskiego w średniowieczu. Pierwsza faza obejmowała bowiem rozwój grodu pierścieniowego, który w późniejszych czasach został zniwelowany i zastąpiony przez gród stożkowy; współcześnie obserwujemy relikty tego drugiego. Gród I fazy miał średnicę zewnętrzną wynosząca ok. 135 m, a jego umocnienia stanowił wał drewniano-ziemny o konstrukcji rusztowej o wysokości 4–5 m i szerokości u podstawy 6,5 m. Odnalezione w obrębie dawnego majdanu ułamki ceramiki, kości zwierzęce oraz fragmenty ozdób datowane są na okres od XII do początków XIV w.[39] Brak wcześniejszych śladów osadnictwa daje podstawę do przyjęcia założenia, iż powstał na tzw. surowym korzeniu. Co ciekawe, nawet współczesne analizy fotointerpretacyjne (ryc. 1) uwidaczniają w formie bruzdy podłużne zaklęśnięcie terenu, stanowiące prawdopodobnie fragment zanikłego starorzecza, które zostało włączone w obręb grodu.

[38] J. Kamińska, *Grody wczesnośredniowieczne*…, s. 108–110.
[39] A. Nadolski, *Spicymierz nad Wartą*…, s. 708–709.

Ryc. 1. Współczesne zdjęcie lotnicze okolic Spycimierza z oznaczeniem reliktów grodziska (fot. W. Stępień)

Gród pierścieniowy przestał funkcjonować zapewne w początkach XIV stulecia. Zidentyfikowane ślady katastrofy pożarowej mogą sugerować przywołane wcześniej wydarzenie historyczne dotyczące najazdu Krzyżaków w 1331 r., którzy – jak potwierdzają źródła pisane – spalili gród i pobliskie osady. W zachodniej części zniszczonego uprzednio wału grodowego I fazy usypano w 1 połowie XIV w. stożkowaty kopiec, stanowiący podstawę pod budowlę obronną typu wieżowego, której pozostałości nie stwierdzono. Wiadomo natomiast, że nasyp grodu II fazy otoczony był drewnianą konstrukcją oraz fosą. Luźne znaleziska archeologiczne pozwalają datować rozwój grodu na późne średniowiecze. Było to zapewne związane z czasowym przejęciem osady obronnej przez świecki ród możnowładczy Ogonów, którzy być może planowali stworzyć tu swoją siedzibę[40]. Dzięki pracom poszukiwawczym ujawniono pozostałości faszyny umacnianej kamieniami z drewnianymi obramieniami. Udało się w ten sposób zrekonstruować przebieg dawnej grobli lub drogi prowadzącej od Spycimierza do przeprawy na Warcie w kierunku Uniejowa (ryc. 3). W 2014 r. przeprowadzono kolejną serię nieinwazyjnych badań na tym obszarze w ramach szerszego projektu naukowego poświęconego grodziskom centralnej Polski. Interdyscyplinarne badania realizowane były pod auspicjami Stowarzyszenia Naukowego Archeologów Polskich,

[40] J. Kamińska, *Grodziska stożkowe śladem posiadłości rycerskich XIII–XIV wieku*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi", Ser. Archeologiczna, nr 13, 1966, s.43–78.

Oddział w Łodzi[41]. Oprócz analiz teledetekcyjnych wykonano także prospekcję geofizyczną. Pomiary magnetyczne pozwoliły przede wszystkim na zarejestrowanie anomalii, które wiązać należy ze strukturami starszego założenia grodowego. Pomiary elektrooporowe ujawniły natomiast anomalie związane z obiektem młodszego pochodzenia. Co istotne, badania pozwoliły wyeliminować przypuszczenia o istnieniu osadnictwa otwartego, związanego z grodem, w bezpośredniej jego bliskości. Obserwacje reliktów grodziska wykonane przez autora wskazują na znaczące zniszczenia obiektu w ostatnich latach związane z sukcesywnie wykonywaną w jego obrębie działalnością rolniczą (ryc. 2).

Ryc. 2. Współczesna fizjonomia pozostałości grodziska w Spycimierzu z poziomu gruntu (fot. T. Figlus)

Na kształtowanie się organizacji przestrzennej Spycimierza bardzo duży wpływ miały warunki środowiska przyrodniczego oraz jego czasowa zmienność. Badany obszar leży w dolinie Warty, w obrębie odizolowanego wyniesienia górującego ok. 2–4 m nad powierzchnią otoczenia szerokiego dna pra-Warty. Ta swoista „kępa", usytuowana na wschód od biegu Teleszyny, a na zachód od Warty, zbudowana jest z piasków zalegających na glinach polodowcowych, natomiast w sąsiednim dnie dolinnym dominują piaski akumulacji rzecznej. Wykształciły

[41] Projekt realizowany był dzięki dofinansowaniu w ramach konkursu Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego, priorytet 5: „Ochrona Zabytków Archeologicznych" przez zespół badaczy związanych z Instytutem Archeologii Uniwersytetu Łódzkiego oraz Katedrą Geomorfologii i Paleogeografii Uniwersytetu Łódzkiego, pod kierunkiem naukowym J. Sikory. Szerzej na temat wyników badań: Portal „Grody wczesnośredniowieczne Polski Centralnej" http://snap.uni.lodz.pl/grody/ (data dostępu: 20.04.2015).

się na nich gleby bielicowe, głównie IV klasy bonitacyjnej, oraz mady o dużym stopniu nawilgocenia[42]. Zróżnicowanie przestrzenne poziomu wód gruntowych, wynikające z litologii i hipsometrii, decyduje o możliwościach rozwoju gospodarczego. Najlepsze współcześnie tereny rolnicze obejmują wschodnią część „kępy" oraz terasy zalewowe. Dno doliny obejmuje bowiem dwa poziomy: niższy – łąkowy oraz wyższy – uprawny. Nie ulega jednak wątpliwości, że w przeszłości tereny te były często zalewane i służyły w większym stopniu do celów hodowlanych, w tym uprawiania rybołówstwa. Obfitość dużych kompleksów leśnych na zachód od Spycimierza, gdzie występują luźne piaski, sprzyjał zaś rozwojowi myślistwa i zbieractwa. Lokalizacja grodu, jak również pobliskiej osady, wykazywała wybitne walory obronne. W warunkach podwyższonych stanów wód rzecznych, „kępę" spycimierską oraz gród otaczały rozczłonkowane odnogi Warty, po których pozostały do dziś liczne starorzecza, wypełnione materiałem torfowo-mułowym. Jeszcze na mapie topograficznej Gilly'ego z końca XVIII w. wyraźnie można dostrzec odmienny od współczesnego bieg rzeki Warty, która w głównym nurcie omijała od zachodu Uniejów i ważną odnogą okalała od południa i wschodu Spycimierz[43]. W tym kontekście trzeba koniecznie podkreślić znaczenie zmian sieci hydrograficznej i stanu wód podziemnych na badanym obszarze. Stanowi to klucz do zrozumienia zmian zasiedlania Spycimierza na przestrzeni dziejów. Szczegółowe badania geoarcheologiczne dały bowiem podstawę do stwierdzenia, że w okresie wczesnego średniowiecza doszło do wyraźnego przemieszczenia głównego koryta Warty ze środka terasy zalewowej w kierunku wschodniej krawędzi doliny, czego efektem były daleko idące zmiany w zakresie osadnictwa.

Przejdźmy zatem do analizy zmian organizacji przestrzennej wsi w okresie średniowiecza, opartej na badaniach archeologicznych oraz zastosowaniu metod retrogresywnych. Ustalono, pomijając chwilowo sekwencje chronologiczną, istnienie na badanym obszarze trzech stref kulturowych, które zlokalizowane były generalnie na obrzeżach wyniesionej ponad dno doliny „kępy" spycimierskiej. Pierwsza z nich usytuowana była wzdłuż południowej jej krawędzi, równolegle do koryta rzecznego. Pozostałe dwie tworzyły zasadniczo południkowe pasma osadnicze na wschodnich i zachodnich peryferiach wyniesienia, nieznacznie tylko penetrując partie kul-

[42] Zob. szerzej: J. Forysiak, *Rozwój doliny Warty między Burzeninem a Dobrowem po zlodowaceniu warty*, „Acta Geographica Lodziensia", t. 90, 2005; J. Petera-Zganiacz, J. Forysiak, *Historia rozwoju doliny Warty w basenie uniejowskim*, „Biuletyn Uniejowski", t. 1, 2012, s. 23–41; ciż, *Holoceńska ewolucja systemu wielokorytowego Warty w okolicach Koźmina*, „Acta Geographica Lodziensia", t. 88, 2004, s. 27–40; D. Dzieduszyńska, P. Kittel, *Basen uniejowski – historia i stan badań paleogeograficznych w Uniwersytecie Łódzkim*, „Biuletyn Uniejowski", t. 1, 2012, s. 189–203; J. Petera, *Vistuliańskie osady dolinne w basenie uniejowskim i ich wymowa paleogeograficzna*, „Acta Geographica Lodziensia", t. 83, 2002; K. Turkowska, *Rozwój dolin rzecznych na Wyżynie Łódzkiej w późnym czwartorzędzie*, „Acta Geographica Lodziensia", t. 57, 1988.

[43] *Karte von Südpreußen*, David Gilly, Cron, Langner, 1793–1796, 1:50000, ark. 47, Preussischer Kulturbesitz – Staatsbibliothek zu Berlin, sygn. Kart N 14431, fotokopia w Pracowni Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN.

minacyjne. Wieś rozciągała się wzdłuż drogi prowadzącej z Uniejowa równolegle do Warty, która następnie skręcała w zachodniej części „kępy" na północ w kierunku Ewinowa. Szczegółowe badania pozwoliły, w świetle zgromadzonego materiału archeologicznego, na wewnętrzne różnicowanie wspomnianych stref, biorąc pod uwagę ich czasowe następstwo oraz relacje przestrzenne miejsc zamieszkiwania w stosunku do pól uprawnych i ówczesnego układu komunikacyjnego.

W wyniku powierzchniowych i wykopaliskowych badań przeprowadzonych przez ekspedycję A. Nadolskiego oraz T. Poklewskiego (37 wykopów o łącznej powierzchni 215 m^2) wykryto ślady średniowiecznej orki. Równoległe względem siebie bruzdy tworzyły wyraźne zespoły, składające się na zagony o różnym kierunku orania. Kształtowane one były prawdopodobnie początkowo za pomocą radła, a następnie pługa zaopatrzonego w żelazny lemiesz. Szerokość zagonu tworzyły 22–24 bruzdy, których odległość od siebie wynosiła ok. 15 cm, czyli łącznie 3,6 m[44]. W zasięgu współczesnej wsi Spycimierz odnaleziono pozostałości 11 kompleksów polnych w odległości nie większej niż 1,5 km od centrum osady oraz jeden powiązany z nimi funkcjonalnie, leżący już terenie późniejszych Człop. Dokładne analizy pozwoliły ustalić, że poszczególne pola miały kształt zbliżony do prostokąta o wymiarach 400 m długości i 120 m szerokości. Większość z nich powtarzała zatem ten sam moduł wielkości wynoszący w przybliżeniu 5 ha[45]. Ujawnione zostały ponadto ślady zabudowy, na ogół niepodpiwniczone drewniane domy, tworzące izolowane struktury o zróżnicowanym stopniu powiązań przestrzennych z polami. Niektóre z nich leżały w ich obrębie lub bliskim sąsiedztwie, inne zlokalizowane były w oddali od gruntów ornych.

Badania wielkopowierzchniowe pozwoliły ustalić, że zidentyfikowane pola o metryce średniowiecznej korespondowały przestrzennie ze śladami ułamków ceramiki. Ich analiza porównawcza stanowiła podstawę do zróżnicowania chronologicznego obszarów zagospodarowania. Co ciekawe, w obrębie każdego z pól uchwycono niemal homogeniczny materiał ceramiczny, co oznacza, że poszczególne pola są chronologicznie jednofazowe i nie wykazują ciągłości osadnictwa przez cały okres średniowiecza. W zasięgu trzech kompleksów polnych zidentyfikowano ułamki ceramiczne z gliny, esowate z profilu, ze słabo wyprofilowanymi krawędziami oraz ozdobnymi dookolnymi rowkami. Datowano je na okres wczesnośredniowieczny, sięgający X–XII w. Dwa z omawianych pól zlokalizowano w północno-zachodniej części badanej struktury osadniczej, jedno na osi wschód–zachód, przez które przechodziła droga prowadząca do Ewinowa, drugie, rozlokowane południkowo, nieco odsunięte w kierunku zachodnich obrzeży „kępy". Tylko trzecie pole usytuowane było bliżej południowej krawędzi, w stronę koryta rzecznego. Rozłogom w tym czasie towarzyszyła zabudowa rozproszona. W całej

[44] T. Poklewski, *Próba archeologiczna rekonstrukcji*…, s 442.

[45] T. Poklewski, *Ślady radła i pługa wyznaczają pole wczesnośredniowieczne*, „Z Otchłani Wieków", t. 39, z. 3, 1973, s. 178–179.

włości spycimierskiej zidentyfikowano w tym okresie siedem zagród związanych z polami, z czego pięć w rejonie Ewinowa, na stanowisku „Dębowe Górki", tylko dwa zaś na terenie współczesnego Spycimierza. Obie zagrody leżały zresztą na zachodnim skraju „kępy", w pewnym oddaleniu od współczesnego centrum wsi (ryc. 3). Co ciekawe, pola leżały w bezpośrednim kontakcie z zagrodami, otaczając gospodarstwa ze wszystkich stron. Wszystkie pola włości spycimierskiej w tym czasie zajmowały powierzchnię ok. 35 km^2. Na każdą zagrodę przypadało zatem ok. 5 ha pól uprawnych. Prowadzono wówczas gospodarkę dwupolową. Na polach zasiedlonych jedna zagroda przypadała na 2,5 ha gruntu ornego. Każde gospodarstwo obejmowało zatem 2,5 ha gruntu w pobliżu zabudowań oraz 2,5 ha na polu oddalonym od zagrody[46].

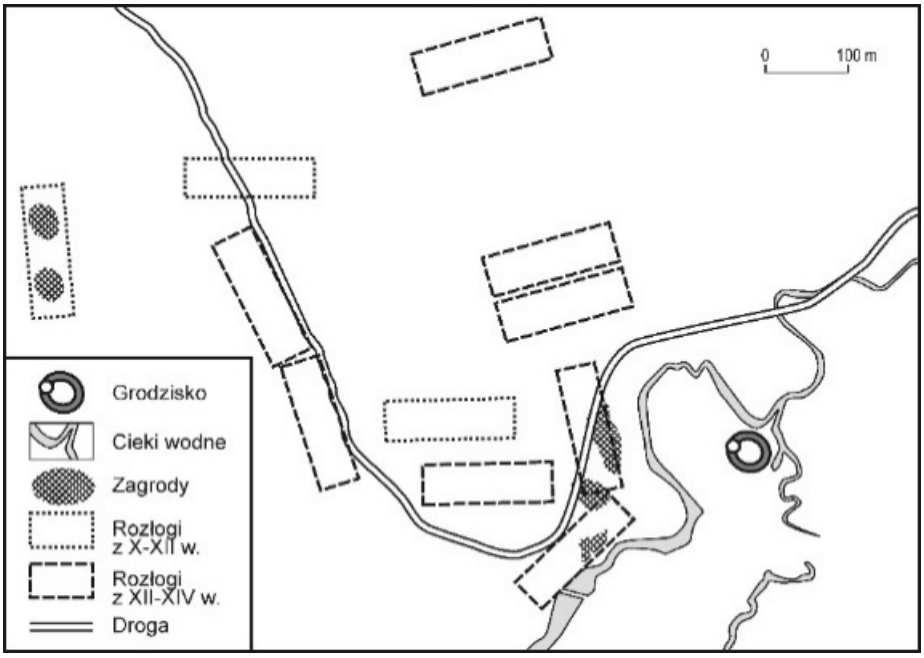

Ryc. 3. Rekonstrukcja rozwoju układu przestrzennego Spycimierza w okresie średniowiecza w świetle badań archeologicznych i analiz retrogresywnych
Źródło: opracowanie własne na podstawie: T. Poklewski, *Spicymierska włość grodowa w średniowieczu. Obraz gospodarczy*, „Acta Archeologica Lodziensia", nr 24, 1975, mapa 2 i 4, s. 120–121, 123

Stosując analogiczne metody, zidentyfikowano kolejnych osiem kompleksów polnych, w obrębie których uchwycono odmienny jakościowo materiał archeologiczny. Odnaleziono bowiem pozostałości naczyń wyraźnie obtaczanych, o silnie

[46] T. Poklewski, *Układ pól ornych w średniowiecznym Spicymierzu*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", t. 22, z. 3, 1974, s. 491–498.

zarysowanym profilu, niemal pozbawionych zdobień. Omawiane ślady ceramiki datowano na okres XII–XIV w. Trzy pola tworzyły wachlarzowatą strukturę w pobliżu zakola rzecznego, kolejne dwa usytuowane były południkowo, wzdłuż drogi prowadzącej do Człop i Ewinowa. Ostatnie trzy pola zlokalizowane były równolegle do siebie we wschodniej części „kępy". W całej włości spycimierskiej udało się wówczas rozpoznać 10–12 zagród, z czego osiem związanych było z polami. Tym razem zdecydowana większość z nich zlokalizowana była w obrębie Spycimierza. Tylko 2–3 zagrody zidentyfikowano zaś w Wieścicach. Związana w tym czasie z grodem wieś obejmowała obszar o bokach 400 na 100 m i położona była w południowo-wschodniej część kępy, najbliższej ówczesnego koryta rzeki (ryc. 3). To tutaj też usytuowana była zabudowa. W części zachodniej nie stwierdzono warstw kulturowych, co oznaczałoby, że był to jedynie teren zaplecza pól uprawnych dla ówczesnego Spycimierza. Zgodnie ze stosowanym systemem upraw, gospodarowano na 16 działkach o powierzchni po 2,5 ha każda na ośmiu kompleksach polnych, łącznie ok. 40 ha[47].

Rekapitulując dotychczasowe rozważania, należy stwierdzić, że w badanym okresie mamy do czynienia z dwiema fazami rozwoju przestrzennego wsi. W fazie wczesnośredniowiecznej rozwijała się zabudowa rozproszona z zagrodami zlokalizowanymi wśród pól. W fazie obejmującej pełne i późne średniowiecze mamy do czynienia z postępującą koncentracją zabudowy, a większość gospodarstw była wyraźnie odseparowana od pól uprawnych. Jednocześnie można stwierdzić przesunięcie osadnictwa z północnego zachodu na południowy wschód. Jest to efekt wspomnianych wcześniej zmian hydrograficznych. Wzrost zawilgocenia i zmniejszenie przydatności rolniczej gleb w rejonie „Dębowych Górek" spowodował zanik osadnictwa i jego ponowny rozwój w pobliżu nowego koryta Warty, na terenie badanej wsi. Stanowiło to koniec funkcjonowania grodu w „Smulskiej Górze" i jednoczesne powstanie nowego grodu w Spicimierzu oraz rozwój związanej z nim osady otwartej.

Przyjrzyjmy się teraz procesom morfologiczno-osadniczym, które miały miejsce w Spycimierzu i jego najbliższych okolicach w czasach nowożytnym oraz okresie XIX w. Mamy wtedy do czynienia ze stopniowym wzrostem potencjału demograficznego wsi, który z kolei determinował rozwój zabudowy mieszkalnej i gospodarczej. W początkowej jednak fazie, tj. w XVI w., w świetle analizowanych w poprzedniej części artykułu rejestrów poborowych oraz akt wizytacyjnych dostrzegamy, że stan zagospodarowania Spycimierza uległ pewnej stagnacji. Nie można w tym czasie mówić o jakimkolwiek rozwoju przestrzennym wsi, gdyż notowano wówczas ok. 6–7 łanów osiadłych, a zatem liczba pełnorolnych chłopów, czyli kmieci, była na poziomie zbliżonym do tego, który obserwowano w okresie średniowiecza. Warto przy tym zauważyć, że okresowo część łanów chłopskich,

[47] T. Poklewski, *Średniowieczna wioska w oczach archeologa*, „Z Otchłani Wieków", t. 40, z. 1, 1974, s. 55–59.

co potwierdza zachowany materiał źródłowy, była opustoszała, zapewne w wyniku klęsk elementarnych, takich jak epidemie, pożary czy powodzie. Niewątpliwie fluktuacja stanu zasiedlenia Spycimierza i występowanie tzw. pustek osadniczych były także efektem zniszczeń wojennych, jakich doświadczono szczególnie w XVII w. Z drugiej strony obserwujemy proces różnicowania struktury społeczno-agrarnej ludności. Dochodziły w tym czasie do dzielenia działek własnościowych, tym samym powstawały niewielkie nadziały małorolnych chłopów, stąd uchwytna w źródłach rosnąca liczba zagrodników. Wieś miała wyraźnie charakter uprawowo-hodowlany. Nadrzeczne położenie osady sprzyjało rozwojowi małych działek zajmowanych przez licznych rybaków. Koniecznie należy podkreślić, że mamy w tym czasie do czynienia z rozwojem osadnictwa w bezpośrednim sąsiedztwie Spycimierza, które tworzyło swoiste zaplecze gospodarcze wsi. W analizowanym okresie wykształciła się bowiem nowa osada młynarska (związana z notowanym w rejestrach poradlnego młynem Malczewskim), osada karczmarska w Człopach wzdłuż drogi prowadzącej do Uniejowa oraz, co wyjątkowo istotne, folwark Zieleń, funkcjonujący jako autonomiczny punkt osadniczy, działający na potrzeby całego klucza majątkowego[48]. Dopiero w drugiej połowie XVIII w. można mówić o wyraźnym wzroście dynamiki demograficznej wsi, skutkującym jej rozwojem przestrzennym. Jak wynika z cytowanych uprzednio danych taryfy podymnego z 1775 r., liczba budynków mieszkalnych wynosiła 30, by następnie do 1827 r. wzrosnąć aż do 50. Rozwój ten rejestruje załączony plan archiwalny wsi z 1804 r. (ryc. 4)[49]. Dostrzegamy na nim, że doszło w południowo-wschodniej części wsi do dalszego skupienia zagród, które tworzyły wyraźnie nieregularny układ wzdłuż krawędzi równoległej do koryta rzecznego i dalej na północ, koncentrując się przy drodze prowadzącej do Człop. Na zewnątrz siedliska usytuowane były rozłogi, najczęściej bez zachowania ciągłości przestrzennej z zagrodami, tworzące nieregularne bloki[50].

Kolejny etap rozwoju przestrzennego wsi datowany jest połowę XIX w. W Spycimierzu, należącym do dóbr majorackich rodziny Tollów, nastąpiły w tym czasie procesy regulacyjne. Dotyczyły one w pierwszej kolejności tzw. separacji zewnętrznej, która polegała na eliminacji, szkodliwego z agrarnego punktu widzenia, przemieszania pól sąsiadujących ze sobą wsi. Przeprowadzono również akcję częściowej likwidacji szachownicy gruntów włościańskich. Miała ona na celu komasację dzielonych chaotycznie w wyniku procesów spadkowych działek blokowych. Osady włościańskie liczyły średnio 18 mórg, choć część z nich osiągało nawet 40 mórg[51]. Jednocześnie odnotowujemy dalszy przyrost zabudo-

[48] Zob. szerzej: T. Figlus, *Zróżnicowanie morfogenetyczne wsi*…, s. 92–94, 101–103.

[49] AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 344–4.

[50] Por. *Topograficzeskaja Karta Carstwa Polskago, 1839* [*recte* 1843], 1:126000, Kol. II Sek. IV, Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, sygn. C. 542.

[51] SGKP, t. 11, s. 109.

wy, co doskonale prezentuje załączony plan z 1848 r. (ryc. 5)[52]. Nastąpił rozwój przestrzenny wsi w kierunku zachodnim na obszarach, które do tej pory nie były zagospodarowane ze względu na gorsze warunki środowiskowe, niekorzystne z punktu widzenia działalności rolniczej. Dostrzec można także rozwój zabudowy w kierunku północnym, wzdłuż drogi prowadzącej w rejonie kościoła, równolegle do meandra rzecznego.

Ryc. 4. Plan Spycimierza z 1804 r.
Źródło: AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 344–4

Ryc. 5. Plan Spycimierza z 1848 r.
Źródło: AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 185–1, ark. 15

[52] AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 185–1, ark. 15.

Dalsze procesy transformacyjne osadnictwa wiejskiego powiązane są silnie z uwłaszczeniem chłopów, jakie miało miejsce w 1864 r. Generalnie doszło w tym okresie do daleko idących zmian rozplanowania, polegających na kolonijnym urządzeniu wsi. W przypadku Spycimierza zrezygnowano jednak, z bliżej nieustalonych przyczyn, z translokacji włościan na nowe miejsce. Postanowiono utrzymać dawną strukturę siedliska, zachowując lokalizację większości gospodarstw w dotychczasowym miejscu, a tylko część z nich uległa przymusowej relokacji. W ten sposób w zachodnim krańcu wsi utworzono nową osadę (Spycimierz Kolonię) w formie rzędówki, cechującej się jednostronną zabudową po północnej stronie drogi i pasmowymi nadziałami gruntów rolnych, co ilustruje archiwalny plan z 1861 r.[53] W obrębie centrum historycznego wsi doszło natomiast do bardzo poważnych zmian struktury przestrzennej rozłogów oraz regulacji układu komunikacyjnego, które dostrzegalne są nadal we współczesnym rozplanowaniu[54]. Zmiany zachodzące w XX w. miały już charakter niemal wyłącznie addytywny i polegały na dalszym rozszerzaniu zasięgu przestrzennego siedliska.

Współczesny układ ruralistyczny Spycimierza stanowi efekt wielowiekowej ewolucji morfologicznej wsi. Można w nim dostrzec ślady oddziaływania wielu procesów osadniczych z różnych okresów historycznych, które odzwierciedlają się zarówno w strukturze siedliska, jak i towarzyszących mu rozłogów wiejskich. Zabudowa tworzy nieregularną strukturę w formie tzw. wielodrożnicy. Cechuje się ona chaotycznym układem budynków rozlokowanych wzdłuż wielu dróg wewnątrzosiedlowych, charakteryzujących się często wyjątkowo skomplikowanym przebiegiem. Działki siedliskowe są przeważnie blokowe. Dominuje nadal zabudowa parterowa, o charakterze zagrodowym, głównie szerokofrontowa, kalenicowo usytuowana do drogi. Podstawowym budulcem, nadającym wyjątkowego charakteru gospodarstwom, pozostają skały węglanowe pochodzenia mezozoicznego. Na zewnątrz siedliska, w układzie nieprzyzagrodowym zlokalizowane są pola uprawne. Przeważają wyraźnie działki pasmowe, które generalnie uległy wykształceniu na przełomie XIX i XX w. w wyniku procesów komasacji i ponownej repartycji gruntów, tworząc swoisty układ pseudoniwowy, cechujący się własnością w rozrzucie. W centrum układu funkcjonują zespoły działek wąskopasmowych, na wschód od siedliska o położeniu południowym, na północ w układzie równoleżnikowym. Na peryferiach południowych i wschodnich wsi, w kierunku koryta rzecznego, dominują natomiast działki szerokopasmowe, zagospodarowane najczęściej ekstensywnie jako trwałe użytki zielone (ryc. 6).

---

[53] AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 204–15, patrz: T. Figlus, *Zróżnicowanie morfogenetyczne wsi*…, s. 105.

[54] Szerzej na temat zmian organizacji przestrzennej w donacjach w latach 1835–1870 w pracy: J. Kukulski, *Generałowie carscy i ich majątki ziemskie*…, s. 123–145.

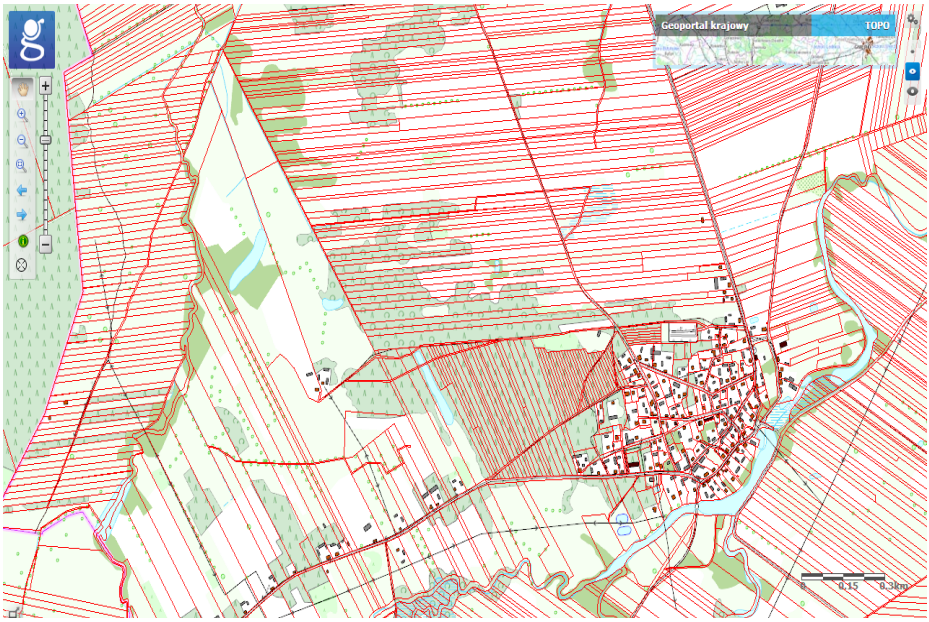

Ryc. 6. Współczesny układ zabudowy i działek własnościowych w Spycimierzu
Źródło: http://mapy.geoportal.gov.pl/imap/

Bibliografia

Arnold S., *Geografia historyczna Polski*, Warszawa 1951.

Arnold S., *Początki biskupstwa płockiego w świetle falsyfikatów mogileńskich*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego w Płocku", t. I, 1929, s. 3–24.

Chmielowska A., *Badania nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym i jego wiejskim zapleczem na obszarze Polski Środkowej*, „Acta Universitatis Lodziensis", Ser. 1, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 36, 1979, s. 35–50.

Chmielowska A., *Osadnictwo w Polsce środkowej w okresie od połowy X do połowy XIII w.*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego w Łodzi", Ser. Archeologiczna, nr 22, 1975, s. 331–371.

Dzieduszyńska D., Kittel P., *Basen uniejowski – historia i stan badań paleogeograficznych w Uniwersytecie Łódzkim*, „Biuletyn Uniejowski", t. 1, 2012, s. 189–203.

Figlus T., *Morfogeneza wsi na obszarze Polski Środkowej*, rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem prof. M. Kuleszy, Łódź 2013, mpis w Bibliotece Uniwersytetu Łódzkiego.

Figlus T., *Zróżnicowanie morfogenetyczne wsi na obszarze gminy Uniejów*, „Biuletyn Uniejowski", t. 3, 2014, s. 85–110.

Forysiak J., *Rozwój doliny Warty między Burzeninem a Dobrowem po zlodowaceniu warty*, „Acta Geographica Lodziensia", t. 90, 2005.

Gall Anonim, *Cronica et gesta ducum sive principium Polonorum*, wyd. K. Maleczyński, Kraków 1952.

Gąsiorowski (red.), *Urzędnicy łęczyccy, sieradzcy i wieluńscy XVI–XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Opaliński, H. Żerek-Kleszcz, Kórnik 1993.

Głosek M., *Badania na grodzisku w Smulsku i osadzie w Boleszczynie, pow. Turek*, „Sprawozdania Archeologiczne", t. 21, 1969, s. 197–202.

Grabarczyk T., Kowalska-Pietrzak A., Szymczak J., *Uniejowskie strony. Karty z przeszłości odległej, nieznanej i bliskiej gminy Uniejów*, Łódź–Uniejów 2008.

Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane i wydane r.p. 1584, wyd. K.J. Turowski, Kraków 1858.

Jakimowicz R., *Sprawozdanie z działalności Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych Okręgu Warszawskiego za rok 1923*, „Wiadomości Archeologiczne", t. IX, 19, z. 3–4, 1925, s. 305–331.

Kamińska J., *Grody Polski środkowej w organizacji wczesnopaństwowej*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi", Ser. Archeologiczna, nr 18, 1971, s. 41–75.

Kamińska J., *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*, „Acta Archeologica Universitatis Lodziensis", nr 2, 1953.

Kamińska J., *Grodziska stożkowe śladem posiadłości rycerskich XIII–XIV wieku*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi", Seria Archeologiczna, nr 13, 1966, s. 43–78.

Karte von Südpreußen, David Gilly, Cron, Langner, 1793–1796, 1:50000, ark. 47, Preussischer Kulturbesitz – Staatsbibliothek zu Berlin, sygn. Kart N 14431, fotokopia w Pracowni Atlasu Historycznego Instytutu Historii PAN.

Kietlińska A., Dąbrowska T., *Cmentarzysko z okresu wpływów rzymskich we wsi Spicimierz, pow. Turek*, „Materiały Starożytne", t. 9, 1963, s. 143–252.

Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski, t. I, wyd. I. Zakrzewski, Poznań 1877.

Kukulski J., *Generałowie carscy i ich majątki ziemskie w Królestwie Polskim (1835–1920)*, Warszawa 2007.

Kürbisówna B., *Najstarsze dokumenty opactwa benedyktynów w Mogilnie (XI–XII w.)*, „Studia Źródłoznawcze", t. 13, 1968, s. 27–61.

Labuda G., *Początki klasztoru w świetle źródeł pisanych*, [w:] *Materiały sprawozdawcze z badań zespołu pobenedyktyńskiego w Mogilnie*, „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków", Ser. B, t. 52, 1978, z. 1, s. 1–59.

Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum, t. I, Poznań 1890.

Łaski J., *Liber beneficiorum archidiecezji gnieźnieńskiej*, wyd. J. Łukowski, t. 1, Gniezno 1880.

Malcówna M., *Staropolskie imiona dwuczłonowe męskie z przyrostkami zdrabniającymi*, „Onomastica", R. VII, 1961, s. 281–289.

Nadolski A., *Spicymierz nad Wartą: średniowieczny zespół osadniczy*, „Archeologia Polski", t. X, 1966, z. 2, s. 701–712.

Najstarsze papieskie bulle protekcyjne dla biskupstw polskich, cz. 1, *Bulla gnieźnieńska z 1336 r.*, wyd. O. Łaszczyńska, Poznań 1947.

Nowakowski A., Wieczorek J., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na osadzie wczesnośredniowiecznej w Wieścicach, pow. Poddębice*, w 1964 r., „Sprawozdania Archeologiczne", t. 19, 1967, s. 205–208.

Petera J., *Vistuliańskie osady dolinne w basenie uniejowskim i ich wymowa paleogeograficzna*, „Acta Geographica Lodziensia", t. 83, 2002.

Petera-Zganiacz J., Forysiak J., *Historia rozwoju doliny Warty w basenie uniejowskim*, „Biuletyn Uniejowski", t. 1, 2012, s. 23–41.

Petera-Zganiacz J., Forysiak J., *Holoceńska ewolucja systemu wielokorytowego Warty w okolicach Koźmina*, „Acta Geographica Lodziensia", t. 88, 2004, s. 27–40.

Piśmiennictwo

Plan odnowy miejscowości Spycimierz, załącznik do uchwały nr XXIII/117/2012 Rady Miejskiej w Uniejowie z 18 stycznia 2012 r., Biuletyn Informacji Publicznej Urzędu Miasta w Uniejowie.

Płocha J., *Najdawniejsze dzieje opactwa benedyktynów w Mogilnie*, Wrocław 1969.

Poklewski T., *Próba archeologiczna rekonstrukcji włości średniowiecznej Spicymierz nad Wartą*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", R. 19, nr 3, 1971, s. 437–446.

Poklewski T., *Spicymierska włość grodowa w średniowieczu. Obraz gospodarczy*, „Acta Archeologica Lodziensia", nr 24, 1975.

Poklewski T., *Ślady radła i pługa wyznaczają pole wczesnośredniowieczne*, „Z Otchłani Wieków", t. 39, z. 3, 1973, s. 178–179.

Poklewski T., *Średniowieczna wioska w oczach archeologa*, „Z Otchłani Wieków", t. 40, z. 1, 1974, s. 55–59.

Poklewski T., *Układ pól ornych w średniowiecznym Spicymierzu*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej", t. 22, z. 3, 1974, s. 491–498.

Polen, oder Verzeichniß aller adlichen, geistlichen und königlichen Oerter in Polen, nach den Woiwodschaften und Districten, und mit Bemerkung der Anzahl der Rauchfänge in jedem Orte, „Magazin für die neue Historie und Geographie", wyd. A.F. Büsching, t. 22, 1788.

Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym opisana przez Adolfa Pawińskiego, t. 2, *Wielkopolska*, [w:] Źródła Dziejowe, t. 13, Warszawa 1883.

Potkański K., *O założeniu i uposażeniu klasztoru w Mogilnie*, [w:] *Pisma pośmiertne Karola Potkańskiego*, t. 2, wstęp i oprac. F. Bujak, Kraków 1924, s. 166–208.

Różańska W., *Cmentarzysko łużyckie z młodszego okresu halsztackiego w Spicimierzu, pow. Turek*, „Materiały Starożytne", t. 4, 1958, s. 145–156.

Sikora J., *Polska Centralna we wczesnym średniowieczu w świetle badań archeologicznych i osadniczych*, „Slavia Antiqua", t. 48, 2007, s. 121–159.

Sikora J., *Ziemie centralnej Polski we wczesnym średniowieczu. Studium archeologiczno-osadnicze*, Łódź 2009.

Skoiński J., *Spicimierz. Gród i kasztelanja. Szkic historyczny*, Łódź 1936.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, wyd. B. Chlebowski, F. Sulimierski, W. Walewski, t. 11, Warszawa 1890.

Spycimierz Kolonia. Plan wsi z 1861 r., AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 204–15.

Spycimierz. Plan wsi z 1804 r., AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 344–4.

Spycimierz. Plan wsi z 1848 r., AGAD, Zbiór kartograficzny, sygn. 185–1, ark. 15.

Szulc H., *Morfogeneza osiedli wiejskich w Polsce*, „Prace Geograficzne", nr 163, Warszawa 1995.

Szymczakowa A., Gąsiorowski A. (red.), *Urzędnicy łęczyccy, sieradzcy i wieluńscy XIII–XV wieku. Spisy*, oprac. J. Bieniak, Wrocław 1985.

Tabella miast, wsi, osad Królestwa Polskiego z wyrażeniem ich położenia i ludności alfabetycznie ułożona w Biórze Kommissyi Rządowey Spraw Wewnętrznych i Policyi, t. 2, Warszawa 1827.

Topograficzeskaja Karta Carstwa Polskago, 1839 [*recte* 1843], 1:126000, Kol. II Sek. IV, Centralna Biblioteka Geografii i Ochrony Środowiska Instytutu Geografii i Przestrzennego Zagospodarowania PAN, sygn. C.542.

Turkowska K., *Rozwój dolin rzecznych na Wyżynie Łódzkiej w późnym czwartorzędzie*, „Acta Geographica Lodziensia", t. 57, 1988.

Tyszkiewicz J., *Geografia historyczna. Zarys problematyki*, Warszawa 2014.

Visitationes bonorum archiepiscopatus necnon capituli Gnesnensis saeculi XVI, wyd. B. Ulanowski, Kraków 1920.

Warężak J., *Rozwój uposażenia arcybiskupstwa gnieźnieńskiego w średniowieczu z uwzględnieniem stosunków gospodarczych w XIV i XV w.*, Lwów 1929.

Wąsicki J., *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793–1806. Studium historyczno-prawne*, Wrocław 1957.

Zajączkowski S., *Sprawa pierwszego zapisu (w świetle badań nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej)*, „Rocznik Łódzki", t. 7, 1963, s. 103–132.

Zajączkowski S., *Studia nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej w XII–XIV w. Uwagi i spostrzeżenia*, „Studia z Dziejów Osadnictwa", t. 4, 1966, s. 5–85.
Zajączkowski S., *Uwagi nad osadnictwem dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej (do przełomu XI i XII w.)*, „Rocznik Łódzki", t. 9, 1964, s. 165–199.
Zajączkowski S. i Zajączkowski S.M., *Materiały do słownika geograficzno-historycznego dawnych ziem łęczyckiej i sieradzkiej do 1400 roku*, cz. 2, Łódź 1970.

[Wpłynęło: marzec 2015; akceptacja: czerwiec 2015]

DEVELOPMENT OF RURAL LAYOUT OF SPYCIMIERZ ON THE BACKGROUND OF SETTLEMENT HISTORY IN THE LIGHT OF GEOGRAPHICAL, HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

Summary

The article presents the results of research on the development of the spatial layout of Spycimierz throughout the history. Geo-historical analysis included the issue of origin and morphological changes of the village, taking into account the history of settlement in the study area. In this context, selected documentary and descriptive sources and some historical maps were used. The results of research were confronted with the existing archaeological studies. The village was probably founded in the eleventh century near the fortified settlement in the form of ring, located in the bend of the river, which was transformed into a conical type in the fourteenth century. Several phases of rural development have been identified, taking into account the sequential formation and expansion of habitats and field systems from the Middle Ages up to the present. Contemporary Spycimierz takes the form of multi-road village with an irregular structure of housing and complicated arrangement of plots. This is a unique relic of settlement from the early feudal times, which is a valuable element of the cultural landscape of villages in central Poland.

Key words: village, settlement, morphogenesis, spatial layout, Spycimierz